

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler

*Some Evaluations On The Activities Of The Azerbaijani Delegation Sent To The Istanbul
Conference (June-October 1918) Between The Ottoman Empire And The Caucasus States*

doi: 10.58646/bengi.464179

Geliş/Received: 03 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 26 Mayıs 2024

Mehman Ağayev*

Özet

1918 yılı Kafkasya'daki milletlerin devletleşme süreci ve bu süreçte sınırlarının belirlenmesi, Osmanlı Devleti'nin ve başta Almanya olmak üzere müttefiklerinin Kafkasyadaki emellerini gerçekleştirmesi bakımından son derece önemli bir dönemi ifade etmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti tarafından, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkas milletleri ve İstanbul'da savaş esnasında ittifak kurduğu devletlerin temsilcileriyle Kafkasya hududundaki meseleleri çözmek üzere Ağustos 1918 yılında toplanması planlanan ancak çeşitli nedenlerden ötürü toplanamayan İstanbul Konferansı'na katılan Azerbaycan Murahhas Heyetinin faaliyetine değinilmiştir. İstanbul Konferansı'nın toplanmamasına rağmen İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin millî emellerini ve niyetlerini açıkladığı önemli bir "süreç" olarak tarihteki yerini almış, başta M.E. Resulzade olmak üzere faaliyetleri İstanbul basınında geniş yer bulmuştu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Azerbaycan Murahhas Heyeti, İstanbul Konferansı, Mehmet Emin Resulzade, Enver Paşa.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, e-posta: mehmanaga@mail.ru, Orcid: 0000-0003-0977-3424.

Atf/Citation: Ağayev, M. (2024). Osmanlı Devleti ile Kafkasya Devletleri Arasında Yapılması Düşünülen İstanbul Konferansına (Haziran-Ekim 1918) Gönderilmiş Azerbaycan Murahhas Heyetinin Faaliyeti Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *BENĞİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*. 2024 (2), 380-396.

Abstract

The year 1918 represents an extremely important period in terms of the statehood process of the nations in the Caucasus, the determination of their borders in this process, and the realisation of the ambitions of the Ottoman Empire and its allies, especially Germany, in the Caucasus. In this study, the activities of the Azerbaijan Executive Delegation, which participated in the Istanbul Conference, which was planned to be convened by the Ottoman Empire towards the end of World War I in August 1918 to resolve the issues on the Caucasus border with the representatives of the Caucasian nations and the states it allied with during the war in Istanbul, but could not be convened due to various reasons, were mentioned. Although the Istanbul Conference was not convened, it took its place in history as an important "process" in which the Azerbaijani delegation that came to Istanbul announced its national ambitions and intentions, and its activities, especially M.E. Resulzade, were widely covered in the Istanbul press.

Key Words: Ottoman Empire, Azerbaijan delegation, Istanbul Conference, Mehmet Emin Resulzade, Enver Pasha.

Giriş

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ,iç ve dış düşmanlarla karşı karşıya bulunmaktaydı. Genç Azerbaycan Hükümeti’nin emrinde, Azerbaycan’ın hukuklarını savunabilecek hiçbir kuvvet yok idi. Oysa Bakü’yü ve civarını Bolşevik-Taşnak çetelerinden arındırmak, yerli halkın güvenliğini sağlamak, ayrıca ulusal yönetimi Azerbaycan’ın bütününde yerleştirmek ve “İstiklal Beyannamesi”nde öne sürülmüş ilkeleri uygulamak için askeri güç gerekmektedir. Gereken bu kuvvet ise, Azerbaycan’ın ricası üzerine Nuri Paşa komutasında sevkedilen Osmanlı askeri birlikleri ve yeni kurulmakta olan Azerbaycan askeri kıtalarından oluşturulan “Kafkas İslam Ordusu” olmuştur. 1918 yılında Azerbaycan’ın ulusal devlet düzeyinde Osmanlı Devleti ile doğrudan doğruya temasa geçmesi iki kardeş devlet açısından çok önemli bir olay idi. Osmanlı Hükümeti, kuruluşu şekillenmekte olan Azerbaycan’ı uluslararası hukuki statüye uygun olarak, bir devlet statüsünde kabul ederek görüşmelere başlamıştı. Batum’daki Azerbaycan temsilcileri ile bağımsız bir taraf gib görüşmeler sürdürülmüş ve 4 Haziran 1918’de “Dostluk Antlaşması” imzalanmıştı. Antlaşmayı Osmanlı adına Adalet Bakanı Halil Mentеше Bey, Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa, Azerbaycan adına Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzalamışlardı. Bu antlaşma Azerbaycan Devleti’nin dış ülkelerle imzaladığı ilk antlaşma idi (Dış Politika Belgeleri, 1998:14-17; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, 1993:225-229).

Batum Antlaşması’nın dördüncü maddesine istinaden Azerbaycan temsilcileri M.E.Resulzade ve M.H. Hacinski resmen Osmanlı Devleti’nden askeri yardım isteğinde bulunmuştur (Resulzade, 1990: 47-48; Bayraktar, 1994: 244-245).

1918 yılının yazında Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması, özellikle Bakü meselesi Osmanlı ile birlikte Almanya, Rusya ve İngiltere devletlerinin de ilgilendiği sorun haline gelmişti. Bakü için hem cephede. hem de diplomatik alanda büyük mücadeleler verilmişti (Ağayev, 2005: 20).

Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması için cephede mücadele sürerken Osmanlı devleti ile Kafkasya devletleri arasında yapılması düşünülen İstanbul Konferansı’nda da sınırlar ile ilgili müzakereler devam ettirilmekteydi.

Gürcistan ve Almanya’nın teşebbüsüyle çağrılan bu konferansın görünürdeki amacı Kafkas Cumhuriyetleri arasında sınırlarla ilgili sorunu çözüme kavuşturmak olsa da, her katılımcı devletin farklı beklentileri olduğu anlaşılmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti,

Kafkasya'yı ekonomik ve askerî nüfuzları altına almayı, Gürcistan ve Ermenistan ise Osmanlı'ya bırakmış oldukları toprakların yerine Azerbaycan topraklarına el koyarak arazilerini genişletmeyi düşünmüşlerdi. Azerbaycan'ın konferans görüşmelerindeki beklentilerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek ve diplomatik ilişkiler kurmak
- b) Ermenistan ve Gürcistan ile olan sınır sorunları çözüme kavuşturmak
- c) Müttefik ülkelerin temsilcileri nezdinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için girişimde bulunmak
- ç) Osmanlı kamuoyunda ve basınında Azerbaycan'ı tanıtmak (Ağayev, 2006: 44-45).

Azerbaycan Hükümeti'nin 17 Haziran 1918 tarihli kararıyla Mehmet Emin Resulzade başkanlığında kurulan heyete Halil Bey Hasmemmedof, Aslan Bey Sefikürdski, Ekber Ağa Şeyhülislâmof, Ahmet Bey Pepinof bulunmaktaydı. Daha sonraki tarihte Azerbaycan Hükümeti'nin kararıyla Selim Bey Behbudof ve Asat Bey Rüstembeyof da İstanbul'a gelerek heyete katılmışlardı. Bazı araştırmacılar Azerbaycan heyetiyle İstanbul'a gelen askerî danışman Miralay Abdulhamit Kaydabaşı ve Ahmet Cevdet'i de Azerbaycan heyetine ait etmekte (Küçükkayhan, 2001: 121). Fakat bu şahısların vatandaşlıkları itibariyle Osmanlı Devleti'ni temsil ettiklerini söylemek daha doğru olur. İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil etmek, toplantıya katılacak tüm devletlerin delegeleriyle siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma hakkı verilmişti (Dış Politika Belgeleri, 1998: 25). Buna ek olarak heyetin Osmanlı Devleti ile her çeşit gizli siyasî ve iktisadî anlaşmalar yapma gibi yetkisi de bulunmaktaydı (Hasanlı, 1998: 112).

24 Haziran 1918'de İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin ve diğer Kafkasya temsilcilerinin tüm masrafları ilk başta Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanmıştır (BOA (DH.KMS) 49-2/26; BOA (MV), 214/11). Almanya ve Osmanlı'nın Kafkasya üzerinde, özellikle Bakû petrol alanları için gizli üstünlük mücadelesi sebebiyle ilerleyen zamana karşı konferansın bir türlü başlayamaması İstanbul'daki hayat pahalılığı, diğer Kafkasya heyetleri gibi Azerbaycan heyetini de etkilemiştir. Ermenistan ve Gürcistan'ın masraflarının artık karşılanmayacağını beyan eden Osmanlı Başbakanı Talat Paşa yalnız Azerbaycan heyetine borç verebileceklerini, bunun devletler arasında gayet normal bir şey olduğunu bildirmiştir (Dış Politika Belgeleri, 1998:c61).

Konferansın açılışını bekleyen Azerbaycan heyeti bu arada Osmanlı resmî yetkilileriyle de görüşmeleri sürdürmüştür. Azerbaycan heyetinin Talat ve Enver Paşaların yanı sıra, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesim Bey'i, Adalet Bakanı Halil Bey'i, Şeyhülislâmı, Veliht Şehzade Abdülmecit Efendi'yi ziyaret ettiği görülmektedir (Dış Politika Belgeleri, 1998: 34-38).

Ayrıca Sultan VI. Mehmet Vahdettin'in tahta cülusu dolayısıyla Azerbaycan heyetinin yeni padişahın kabulüne çıkıp Azerbaycan halkının tebrikini sunduğu bilinmektedir. VI. Mehmet de kendi adına Azerbaycan halkını selâmlayarak, kısa bir zamanda Azerbaycan ve Osmanlı ordularının düşmanları üzerinde zafer çalacağından emin olduğunu beyan etmişti. Bu görüşmeden sonra Padişahın, Enver Paşa'ya Azerbaycan heyetiyle geçirdiği dakikaları ömrünün en güzel anları olduğu hususunda bir itirafta bulunduğu bilinmektedir (Azerbaycan, No:18, 21 Ekim 1918).

Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'a gerçek yaklaşımını öğrenmek, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını sağlamak, Azerbaycan heyetinin önünde duran esas vazifelerden biriydi. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kaderi Osmanlı ile ilişkilerin boyutuna bağlı bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti Azerbaycan ile yaptığı Batum Antlaşması'nı resmî olarak henüz onaylamamıştı. Osmanlı Hükümetince onaylanmayan bu antlaşma hukuki yönden tekemmül etmediği gözükmektedir. Fakat antlaşma metni ayrılıkta dikkatle incelendiğinde Osmanlı himayesinde bir Azerbaycan'ın de-fakto (fiili) olarak tanınması söz konusu olabilir. Uluslar arası kurallara göre, bir antlaşmanın hukuki yönden yürürlüğe girmesi için ilgili tarafların hükümetlerince onaylanması ve onaylanan metinlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi gerekmektedir. Batum Antlaşması ise tek taraflı olarak yalnız Azerbaycan Hükümeti tarafından onaylanıp 2 Temmuz 1918 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığına teslim edilmiştir (İmanov, 2003: 110).

Osmanlı Hükümeti ise de-jure Azerbaycan ile yapılan antlaşmayı onaylamadığı gibi, Erivan ve Tiflis'e resmî mümessil tayin ettiği halde, henüz Azerbaycan'a resmî bir temsilci görevlendirmemişti (Bayur, 1983: 250). Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine sürekli müdahalede bulunması da Osmanlı ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemekteydi. Bazı araştırmacılara göre, Nuri Paşa'nın o dönemde Azerbaycan'da siyasi partiler arasındaki çekişmelere seyirci kalmaması, bir ölüm kalım savaşının verildiği böyle bir dönemde partiler üzerinde otorite tesis etmesi yapılması gereken bir hareket idi (Yüceer, 1996: 57).

Siyasi koşullar göz önünde bulundurulursa, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi belki doğru gözükebilir. Fakat Nuri Paşa'nın muhafazakâr çevrelerle yakınlığı,

kendi namına Şeyhülislâm ile Müftünün üye sıfatıyla Azerbaycan Hükümeti kabinesine sokma çabası, her şeyden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığı için tehlikeliydi. 1920'li yılların başında Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerinde bulunan daha sonra İstanbul'da yayınlanan "Halk" gazetesinin başyazarı olan Mühittin Birgen, Osmanlı komutanının amacının Azerbaycan'a Sultan sultası götürmek olduğunu bunun ise ikili ilişkilerde federalizmi savunan Azerbaycan Hükümeti'nin siyasetine tamamıyla aykırı düştüğünü kaydetmektedir (Yeni Kafkasya, 1926: 10-12).

Bu görüşü daha sonralar Azerbaycan parlamentosunun 5 Şubat 1919 tarihli toplantısında Resulzade de: "...Müsavat, her zaman Türklerin ittihadını bir konfederasyon şeklinde tasavvur etmiştir" diye desteklemişti (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlament, 1998: 232).

Azerbaycan'a karşı bu "çifte standart" uygulamasında en büyük rolü ise hiç kuşkusuz hükümetin en etkili siması sayılan Başkomutan Vekili Enver Paşa oynamıştır. 1918 yılı Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini irdelerken Enver Paşa faktörünün göz ardı edilmemesi gerekiyor. İlk başlar Kafkas İslam ordusunun başına Şehzade Faruk'u geçirmek isteyen Enver Paşa, M.E. Resulzade başta olmakla Müsavat Partisi yöneticilerinin muhalefeti ile karşılaşmıştı. Bir hanedan üyesinin Azerbaycan'a gelmesinin istiklal için sakıncalı gören Müsavatçılar, adem-i merkeziyet prensibini Osmanlı idaresine karşı da savunmuşlardı (Bal, 1996:94).

Azerbaycan'a hükümdar seçilmesi meselesi burada bitmemiş, uzun bir süre Enver Paşanın dikkat merkezinde olmuştur. Bu konu ile ilgili 6 Ekim 1918' de Nuri Paşaya gönderdiği telgrafta: "Bakü'ye nakleden Azerbaycan Hükümeti, tabii yakında Milli Meclisini toplayacaktır. Bu mecliste, Hükümete verilecek şekil müzakere olunarak, müzakere neticesinde Azerbaycan'ın bir hükümdarın riyaseti altında idare olunmasına karar verilmesi muktazidir. Bu karar alındıktan sonra, hükümdar seçilmesi meselesi sonra hallolunur. Hükümetin idaresi, şimdiki gibi bir Başvekil, mesul Nazırlara verilir. Bunu münasip surette temin ediniz." yazıyordu (Aydemir, 1985: 428).

Azerbaycan Başbakanı Fethali Han Hoyski bu durumdan duyduğu endişeleri 23 Ağustos 1918 ve 31 Ağustos 1918 tarihli Resulzade'ye gönderdiği mektuplarda dile getirmiş, Osmanlı'yla ilişkilerin kesin olarak açıklığa kavuşturulmasını istemişti (Dış Politika Belgeleri, 1998:53-55). Osmanlı yetkililerinin iç işlerine yaptıkları müdahaleleri önleme konusunda kararlılığını sürdüren Azerbaycan Hükümeti, diplomatik temasların daha seri bir şekilde yürütülmesi, gerektiğinde Avrupalı Devletlerle diplomatik temaslarda bulunulması ve Osmanlı

Hükümeti ile mali konuların bir şekilde sonuçlandırılması için 20 Ağustos 1918 tarihli karar ile Ali Merdan Topçubaşev'i tam yetkili olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermişti (Fethali Han Hoyski, 1998:31-32; İmanov, 2003: 111).

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekiyor ki ,o dönem Azerbaycan Hükümeti ile bazı Osmanlı yöneticileri arasında anlaşmazlık ve karşılıklı güvensizlik olsa da, Azerbaycan tarafı bu gelişmeler karşısında sağ duyulu davranmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye atacak bir kargaşanın içine girmemişti. Çünkü Azerbaycan halkının istikbalinin Nuri Paşa komutanlığındaki Kafkas İslam Ordusu'nun cephede kazandığı başarılarından geçtiğini anlamıştı. İlginç olan şu ki , Osmanlı ordusunun Azerbaycan hareketına müttefiki sayılan Almanya'nın tepkisi sert olmuştur. Mareşal Lidendorff, Enver Paşa'yı hareketi durdurulmaması halinde, Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları geri çekeceğiyle tehdit etmişti (Yüceer, 1996: 61).

Almanların Bakü şehri üstünde askeri ve siyasi hakimiyet istemesi, bu olmazsa şehrin Bolşevik Ruslara bırakılması düşüncesi tarafları anlaşmazlığa götürmüştü. O dönemde Almanya dış politikasında Bakü'yle ilgili iki görüş ağır basmaktaydı:

1. Bakü'nün uluslararası bir statüye getirilip ürünlerinin kararlaştırılacak bir plana göre bütün ilgililer(Almanya-Osmanlı-Rusya) arasında paylaşılmasını savunan görüş.

2. Bakü'nün Rusya'ya ait olması gerektiğini düşünen görüş (Yıldırım, 2001: 89).

Osmanlı dış politikasında ağır basan görüş ise, Bakü'nün Türk himayesi altında Azerbaycan'a bırakılması, ayrıca petrol ürünlerinin paylaşılmasında Rusya'nın dışlanmasıydı. Türk siyasetçileri Bakü petrolünün işletilmesinde yalnız Almanya'nın ortaklığını kabul edeceklerini beyan etmişlerdi (Yıldırım, 2001: 90).

Bakü petrolünü "kardinallik öneminde" olan bir sorun olarak gören Almanya, peki, niye savaşta müttefiki Türklerin yerine Rusları tercih etmekteydi? Almanya'nın askeri çevreleri, Türklerin Azerbaycan'da kalmasını çıkarları açısından tehlikeli görmüştü. Türklere hayali hedefler göstererek onları Kafkaslardan uzaklaştırmayı, buradaki siyasi ve askeri kuvvet dengesini kendi lehlerine çevirmeyi düşünmüşlerdi. Ayrıca bölgede nüfuz sahibi bir Müslüman devletinin bulunmasından ise parçalanmış, sonu meçhul bir rejimin iktidarda olduğu Rusya'nın bulunması daha maksada uygun idi. Almanlar bir kadar da ileri giderek Bolşevik Rusya'yla anlaşmaya varmışlardı. 27 Ağustos 1918'de Berlin'de imzalanan anlaşmanın şartlarına göre, Bakü şehrinin Rusya'yabırakılması karşılığında Bakü petrolünün ¼ kısmı Almanya'ya verilecekti. Ayrıca Almanya, Türk Ordusu'nun ilerleyişine mani olacaktı (İkdam, No:7752, 9 Eylül 1334(1918); Bayur, 1983: 227-228).

Rus-Alman Antlaşması İstanbul’da bulunan Azerbaycan heyetinin protestosuna sebep olmuştur. Heyetin başkanı Resulzade, İstanbul gazetelerine bu mesele ile ilgili sert beyanlarda bulunmuştur. Bakü meselesinde oynanan siyasi oyunları iyi sezen Resulzade tepkisini şu şekilde dile getirmişti:

“...Bakü ne Bolşevik, ne de Menşeviklerindir. Ne Rus’un, ne Ermeni’nin, ne de İngilizlerin olabilir. Bakü yalnız Azerbaycan’ındır. Ve ebediyen de Azerbaycan’ın kalacaktır. Bu öyle bir haktırki, bunu bizden kimse nez’ edemez ve etmesine meydan vermeyeceğiz. Azerbaycan, bir hükümet suretinde payidar olduğu müddetçe Bakü payitahtımız olacaktır. Buna bütün kalp ve imanlarıyla halk kanidir. Ve bunu böyle bilmiş ve böyle bilecektir.” (Tanin, No:34, 26 Ağustos 1334(1918).

“...Azerbaycanlılar yalnız petrol için değil, Bakü’ye millî, tarihî, coğrafi, irfanî, ictimâî ve siyasî bağlarla merbut bulduklarından burasını herkesten ziyade muhafaza ederler. Başkalarından ötürü Bakü’nün muhafazası menfaat-ı hissiye meselesi ise Azerbaycanlılardan ötürü can meselesidir. Eğer petrol ile alakadar olan yarıdünya Bakü’yü harabiden me’sun görmek isterse şehrin Azerbaycan’a ait olmasını arzu etmelidir.”(Yeni Gün, No: 24, 28 Eylül 1334(1918).

Bakü’nün işgal altından kurtarılmasını Azerbaycan için bir hayati mesele olarak gören M.E.Resulzade, İstanbul’dan Bakü’ye yazdığı mektuplarda da şunu söylüyordu:“Ne pahasına olursa olsun Bakü elimizde olmalıdır”(Yaqublu, 2015: 73).

Ayrıca Resulzade, Rus-Alman Antlaşması’nın yalnız Azerbaycan için değil Osmanlı Devleti’nin çıkarları açısından da tehlikeli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü, bu antlaşma Batı hudutlarında sıkışıp kalmış Rusya’ya güneye yayılma, bu şekilde Osmanlı ile yeniden sınır komşusu olma imkanını sağlamaktaydı. Osmanlı yetkililerinin bu hayati önem taşıyan birmeseleye ciddi bir şekilde eğileceğini umut eden Resulzade, ince bir üslupla İstanbul’un henüz Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıma işlemlerini gerçekleştirmemiş olmasını da eleştirmekten kaçınmamıştır. Resulzade, “İkdam” gazetesinin muhabirine: “Azerbaycan’ın istiklali Almanya, Rusya ve hatta Osmanlı Devleti tarafından tanınmasa da Azerbaycan Hükümeti’nin bağımsızlıklarını sonuna kada rsavunacağını”beyan etmişti (İkdam, No: 7745, 2 Eylül 1334 (1918).

Rus-Alman Antlaşması’ndan sonra Azerbaycan’ın bağımsızlığına Osmanlı yöneticilerinin daha olumlu yaklaşımı görölmüştü. Talat Paşa, Azerbaycan’ın tanınması dahil bazı meseleleri diplomatic yoldan çözmek için 3 Eylülde Berlin’e hareket etmiştir. 7 Eylül’de

Hintze ve Lossow gibi Alman devlet adamları ile bir araya gelen Talat Paşa, Osmanlı Devleti'ne haber verilmeden imzalanmış olan Rus-Alman Antlaşması'ndan dolayı üzüntülerini dile getirmiştir. Talat Paşa, ayrıca Osmanlı'nın Trakya'da Bulgaristan'a Toprak bırakmaya hazır olduğunu, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Osmanlı ile Rusya arasında tampon devletler olması ve Bakü'nün de Azerbaycan'a bırakılması gerektiğini belirterek, Türkistan'ın 14 milyon Müslümanını askeri olarak organize edilip, İtilaflara karşı savaşa sokulmasını ve bunun için Alman subaylarına gerek duyulduğunu ifade etmişti (Çolak, 1999: 217)

Berlin'de Talat Paşa'nın bu istekleri çerçevesinde yoğunlaşan çetin müzakereler sürerken İstanbul'dan bir müjdeli telgraf gelmişti. Telgrafta: "Allah'ın yardımıyla Bakü şehri 30 saatlik şiddetli muharebeden sonra 15.09.1334 (1918)'de saat dokuz sularında zaptedilmiştir"deniliyordu (Aydemir, 1985: 425)

Bakü'nün alınması haberinin görüşmelere ciddi tesir gösterdiğini belirtmeliyiz. Bakü'nünTürklerin eline geçmesi Almanlara başka seçenek bırakmadığı için uzlaşmayı kabuletmişlerdi. 23 Eylül 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Amiral Von Hintze ile Talat Paşa arasında Güney ve Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'ın konu edinildiği "Türk-Alman protokolü" gizli olarak imzalanmıştı. Bu protokolün Azerbaycan'la ilgili kısımlarına göre:

-Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan, Gürcüstan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımak isteğinde olduğunu beyan etmektedir. Alman Hükümeti ise yalnız Gürcüstan'ın bağımsızlığını tanımaya hazırdı. Bununla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndererek oralardaki fiili hükümetlerle münasebete girmeden önce Gürcüstan'ı da tanımayacaktı. Ayrıca Osmanlı askerlerinin Kafkaslardan geri çekilmesi şartıyla, Almanya Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rusya'ca tanınması için çaba gösterecekti.

-Kafkasya'daki yeraltı madenlerini Almanya ve Osmanlı beraber kullanacak, özel haklar korunmak koşuluyla savaş boyunca Bakü petrol kaynakları ile Bakü-Batum demiryolu ve petrol borusunun Almanya'ca yönetilmesine Azerbaycan Hükümeti'ni razı etmek için Osmanlı Hükümeti nüfuzunu kullanacaktı (Bayur, 1983: 243-245).

Bu protokolden de görüldüğü gibi, Bakü'nün Azerbaycan'a bırakılması hükmü açık bir şekilde belirtilmese de "özel hakların korunulması koşulu" ibaresinden Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü üzerinde siyasi hakkının korunacağı anlamını çıkarmak mümkün. Fakat Osmanlı Devleti'nin Batum Antlaşması ile ona tanınan bazı haklardan Almanya lehine feragat ettiği örülmektedir.

Daha önce 12 Eylül 1918'de Resulzade de Almanya'nın İstanbul'daki elçiliğinin sekreteri Graf Valdburg'a göndermiş olduğu mektupta:"İlim ve medeniyet açısından Bakü,

Azerbaycan'a aittir. Siyasi, iktisadi ve sosyal kurumlar; eğitim, vakıflar, ilim merkezleri, aydınların toplandığı esas yer Bakü'dür. Bütün bu bilinen nedenlere göre, ülkenin bağımsızlığını elde etmek fikrini hiçbir zaman kaybetmeyen Azerbaycan halkı, Bakü'yü geri alma kartzusundan da hiçbir zaman vazgeçemez. Bu mesele Azerbaycan için yalnız Toprak sorunu değil, şimdi halk için ölüm kalım meselesine çevrilmiştir" ifadelerini kullanmış; Azerbaycan Hükümeti'nin onunla dost ilişkiler de bulunacak her ülkenin özellikle büyük sanayi gücüne sahip Almanya'nın ekonomik çıkarlarını göze alacağını vaat etmişti (Dış Politika Belgeler, 1998: 72-75).

Yani Talat Paşa Almanya karşısında bazı tavizlere şahsi iradesinden ziyade, Azerbaycan tarafının mevkiini ve siyasi koşulları göze alarak gitmişti. 15 Eylül 1918'de Makedonya cephesinden taarruza geçen İtilaf birliklerinin birçok mevzileri tutması sonucu müttefiklerden Bulgaristan savaşı durdurarak ateşkes istemişti. Bununla da Osmanlı'nın kuzeybatı hududu tehlike altına bırakılmışıdı (Türk İstiklal Harbi, 1992: 24-29).

Osmanlıların dahil olduğu Müttefik bloğunun yenilgiyi kabuletmesi ile değişen siyasi durum Enver Paşa'nın Azerbaycan ile ilgili görüşlerine de yeni boyut kazandırmıştı. O dönem Enver Paşa'nın imzasını taşıyan mektuplardan da, artık Enver Paşa'nın Azerbaycan'ın istiklalinin temini için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. 15 Ekim 1918'de Nuri Paşaya , 22 Ekim 1918 tarihinde ise Osmanlı'nın İsviçre Büyükelçisi bulunan Fuat Selim Beye gönderilen telgraflarda Azerbaycan'ın istiklalinin İtilaf Devletlerince tanınması için bir takım girişimlerin yapılması istenmekteydi (Aydemir, 1985: 441-443; Ermetin, 2003:241; Budak, 1998: 95).

Dışişleri Bakanı Nebi Bey ise, 27 Ekim 1918'de Topçubaşev ile yaptığı görüşmede , Azerbaycan'a diplomatik temsilci atayacaklarını da beyan etmişti (Diplomatiçeskiye Besedi, 1994: 24). Fakat siyasi gelişmeler Azerbaycan Osmanlı ilişkilerinin diplomatik düzeyde kurulmasına engel olmuştur. Savaşın sona yaklaşımıyla artık Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruması Osmanlı ile ilişkilerden ziyade İtilaf Devletleri'nin vereceği karara bağlıydı.

Bu durumda sınırlarla ilgili sorunu çözecek İstanbul Konferansının açılışına olan umutlar da azalmıştı. Aynı günlerde Resulzade, Azerbaycan'a yazdığı mektubunda: "...bana öyle geliyor ki, artık hiçbir konferans yapılmayacak. Ona göre de burada oturup muattal kalmamızın manası yoktur. Yerlerde bulunup kuvva-yı milleti toplamak işine sarf etmek daha lüzumlu, daha şerefli bir iştir." ifadeleriyle İstanbul Konferansı'nın yapılmayacağına ilişkin ümitsizliğini belirtmişti (İmanov, 2003: 158).

Müttefik Blok'un savaşta yenilgiyi kabul etmesiyle Kasım ayının başında Azerbaycan heyeti de dönmek zorunda kalmıştı. Dönüşte heyetin Batum'a kadar masraflarının yine Osmanlı Hükümetince karşılandığı görülmüştür (BOA., MV Mazbataları, 217/168).

Azerbaycan açısından İstanbul görüşmelerini kısaca değerlendirirsek, Azerbaycan Hükümeti'nin hukuki statüsünün belirsizliğinin sürmesi en büyük eksiklik olarak görülmektedir. Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tam olarak tanımaması özellikle Osmanlı hududunda bulunan veya transit olarak geçecek Azerbaycan vatandaşlarına karşı yapılacak hukuki işlemlerde bazı sıkıntılara sebep olmuştur. Bu meseleyle ilgili Osmanlı hükümetinin 14 Ağustos 1918 tarihli kararında Azerbaycan Hükümeti'nin henüz tanınmasının tekemmül etmemesinden dolayı Azerbaycanlılara eski Çar Rusya'sı vatandaşlarının statüsü uygulanacağı, fakat halkın menşesine bakılarak Ruslara göre daha sıcak muamele edileceği belirtilmekteydi. Ayrıca bu uygulamanın genel barış sağlandıktan sonra Azerbaycan Hükümeti'nin statüsü belirlenene kadar süreceği de vurgulanmaktaydı (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, 1993: 239).

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin 11 Ocak 1920'de Azerbaycan'ın de-facto (fiilen) tanınması hakkında bir kararı onaylamasından sonra Osmanlı Meclisi Mebusanı'ı da 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında Azerbaycanı resmen tanımış, bu karar 2 Şubat 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul temsilciliğine tebliğ edilmiştir (BOA., HR. MTV, 639/16).

Bu devrede Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini değerlendirirken bir konuya daha dikkat çekmek gerekir. Bilindiği gibi İstanbul Konferansı'nın çağrılmasının esas nedenlerinden biri Güney Kafkasya'daki sınır sorunlarını çözüme kavuşturmak olmuştur. Müzakerelerde her heyet tarafından sınırlarla ilgili sunulan projeler birbiriyle çatıştığı görülmüştür. Azerbaycan temsilcilerinin Alman ve Türk yetkililerine sunmuş olduğu projede; Bakû vilayeti (Bakû şehri dahil, Cevat, Göyçay, Şamahı, Guba, Lenkeran kazaları), İrevan vilayeti (Nahçıvan, Şerur-Derelegez, Yeni Beyazıd kazaları), Gence vilayeti (Gence, Cevanşir, Şeki, Ereş, Karabağ, Cebail, Zengezur, Gazak kazaları), Tiflis vilayeti (Borçalı, Sığnat kazaları ve Tiflis kazasının bir kısmı) ve Zagatalı sancağı Azerbaycan Devletinin hudutlarında yer almaktaydı (Hasanlı, 1998: 114).

Azerbaycan heyetinin Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerinde üzerinde fazla durulmayan, fakat tartışmaya açık bir Nahçıvan meselesinin olduğunu görmekteyiz. Batum Antlaşması'na göre, Nahçıvan şehriyle beraber Şerur, Şahtahtı ve Culfa mıntıkları Osmanlı sınırlarına katıldığı halde, bugün Nahçıvan'ın bir bölgesi olan Ordubad ayrı kalmıştı.

Azerbaycan sınırları içerisinde dahil olan Ordubad, Osmanlı Devleti ile sınır oluşturmuştu. Batum Antlaşmasıyla Ordubad hariç Nahçıvan eyaletinin Osmanlı'ya bırakıldığını kabul eden Azerbaycan ve Ermenistan tarafının, İstanbul Konferansı'nda bölge ile ilgili hak iddia etmeleri bir kadar düşündürücü durum idi. Ermenilerin, başından beri Batum Antlaşması'nı, onlara zorla kabul ettirildiğini gösteren bir tutumda bulunmalarından dolayı, onlar için çizilen sınırları Azerbaycan toprakları hesabına genişletmek isteğini anlamak mümkün idi. Çünkü Azerbaycan ve Ermenistan arasında sınırlar henüz kesinlik kazanmamış, bu mesele ile ilgili taraflar arasında resmi bir anlaşma yapılmamıştı. Fakat burada söz konusu olan resmi bir antlaşmayla Osmanlı'ya bırakılan Nahçıvan toprakları idi. Ermenilerle yapılan barış antlaşmasından farklı olarak, Osmanlı ile bir dostluk antlaşması yapan Azerbaycan açısından Batum Antlaşması'nı "zorla" kabul ettirilen bir antlaşma şeklinde nitelendirmek doğru olamazdı. Nitekim, Azerbaycantarafının da bu konuda her hangibirrahatsızlığı yoktu. Peki, o zaman niye Azerbaycan heyeti, Osmanlı hudutlarına katılmasını kabulettiği Nahçıvan'ı hâlâ kendi toprakları olarak görmekteydi? Anlaşılan o ki; Azerbaycan Hükümeti, manevi ve kültürel bağları Osmanlı'ya nazaran kendilerine daha yakın olan Nahçıvan'ın "kardeşülke" dahi olsa, başka bir devletin nüfuzuna geçmesini içten arzulamamıştı.

Daha müzakerelerin başından beri sınır projelerinin etnografik özellikler üzerine konulmasına dikkat eden Osmanlı Devleti'nin projeleri incelerken Kafkasya'da sınırlar üzerinde doğru bildiği kararları almaktan da çekinmediği görülmüştür. 14 Eylül 1918 tarihli kararnameyle Nahçıvankazası Kars sancağına dahil edilerek Osmanlı Devleti'ne ilhake dılmıştı (Arslan, 1998: 524).

Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmaları için çaba gösteren Azerbaycan tarafı bu meseleyle ilgili polemige girmekten kaçınmış, fakat sınırlarla ilgili hazırlanan projede Nahçıvan kazasını Azerbaycan dahilinde göstermeyi de uygun görmüştü.

İlk başlar Osmanlı Devleti'nin Kafkas siyasetindeki en önemli tutumu, özellikle sınırlar konusunda Ermenilere oldukça az (yaklaşık on bin kilometre karelik arazi) toprak vermek olmuştu. Osmanlı yetkililerinin düşündükleri sınır projesine göre, Güney Kafkasya'da ekonomik açıdan komşularına bağlı İrevan eyaleti sınırlarında sıkışıp kalacak bir Ermenistan bulunacaktı. İlk bakışta, Ermeniler için avantajsız görünen bu durumun Ermeni propagandaları sayesinde kısa bir sürede değiştiği görülmektedir. Tanıtım işlerinde geniş tecrübesi olan Ermeniler İstanbul basınında iyi bir propaganda yaparak Osmanlı kamuoyunda kendilerine karşı münasebeti yumuşatmışlardı. M.E. Resulzade, Azerbaycan Hükümeti başkanına

gönderdiği 19 Temmuz 1918 tarihli mektubunda Ermenilerin Türklere yaranmak için Türkofil geçindiklerini bu sayede daha çok toprak koparabileceklerini zannettiklerini kaydetmekteydi. Ayrıca Resulzade'ye göre, Türk resmi makamları Ermenilerden hoşlanmasa bile, onları önemli şeymiş gib iellerinde tutmaya, iyi davranmaya çalışmaktadırlar (Dış Politika Belgeler, 1998:37). Belki de bununla OsmanlıHükümeti, Gürcüleri himayesi altında bulunduran Almanya'ya karşıAzerbaycan'ın yanısıra Ermenistan'ı da kendi tarafına çekerek müzakerelerde güç dengesini kendi lehine çevirmeyi amaçlamış olabilir. Ermeni lobisi ise, Türk-Alman rekabetinden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmasını bilmişti. Azerbaycan elçisi Topuçbaşev'in Talat Paşa'ya Ermenilerle ilgili söylediği: "...Ermeni diasporası burada size sevgi v ebağlılıklarını bildiriyor, Berlin'de iseAlmanlara." Sözlerinde gerçek payı büyüktür (Diplomatiçeskiye Besedı, 1994:11).

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı bu ılımlı politikası ilerde hem Azerbaycan'ın, hem de Türkiye'nin başını çok ağrıyacaktı. Osmanlı'nın yenilgi arifesindeki buhran içerisinde olduğu ve yarım aylık bir süre arzında üç hükümet kabinesinin değiştiği bir devrede "Ermeni meselesi" daha kabarık şekilde gündeme getirilmeye başlamıştı. Kabinede sık sık değişikliğe gidildiği için istikrarlı bir politika izlenemiyor, siyasi olaylar net bir şekilde değerlendirilemiyordu. Göreve yeni atanan Savunma Bakanı Abdullah Paşa'nın Azerbaycan elçisi Topuçbaşev ile görüşmesinde Nuri Paşa'nın Karabağ harekâtıyla ilgili Ermenilerin çıkardığı yaygaraya iki ay sonra yeni bir olaymış gibi gündeme getirip, İtilaf dayatması sonucu Karabağ Ermenilerinin korunulmasını istemesi Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu çaresiz durumu belgelemektedir (Diplomatiçeskiye Besedı, 1994: 73-74).

İstanbul görüşmelerinin Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini olumlu yönde etkileyecek yanları da olmuştur. İki ülke arasında kültürel ilişkilerin kurulması açısından Azerbaycan'dan Türkiye'ye öğrenci getirilmesi, bununla beraber Türk öğretmenlerin oraya gönderilmesi gibi meseleler görüşülmüştür. M. E. Resulzade, İstanbul'da bulunduğu esnada, Osmanlı Milli Eğitim Bakanlığı yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde Azerbaycanlı gençlerin Türkiye'ye okumaya gönderilmesi, bununla beraber önceden burada eğitim gören öğrencilerin tahsilini bitirdikten sonra Azerbaycan'a geri dönmesi meselelerini tartışmıştır (Hasanlı, 1998: 152).

Azerbaycan hayırsever işadamları ve aydınları, eğitim konusunda Rusya'dan gerektiği kadar faydalanamayacaklarını anlayınca, bilhassa 1905'ten sonra Türkiye'ye yönelmişlerdi. Türkiye'nin eğitim tecrübesinden faydalanmak için Azerbaycan'a öğretmenler davet edilmiştir. Azerbaycan Milli hükümeti zamanında bu işe daha hız verilmiş, 1918 - 1920 yıllarında Türkiye'den Azerbaycan'a giden öğretmen sayısı 300'ü geçmiştir (Saray, 1993: 41).

İstanbul görüşmelerinde , ayrıca Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için Osmanlı Hükümeti'nin 4 Eylül 1918 tarihli kararnamesiyle Azerbaycan'dan iki milyon lira değerinde hammadde alınması öngörülmüştür (BOA, MV Mazbataları, 212/168). Bu meseleyle ilgili 16 Eylül 1918'de taraflar arasında bir anlaşma yapılmıştır (Dış Politika Belgeler, 1998: 83-85). Bu anlaşmaya ek olarak yapılan ikinci gizli bir anlaşmaya göre ise Osmanlı Hükümeti'nin alacağı hammaddenin meblağının dörtte biri avans olarak yüzde beş faizle Azerbaycan'a hemen gönderilecekti (Dış Politika Belgeler, 1998: 85-87).

İlk başlar Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan'ın ekonomik durumuna yardımcı olmak için borç para vermeyi düşünmüştü. Bu arada Maliye Bakanı Cavit Bey de Berlin'de Almanya'dan kredi alabilmek için görüşmelerini sürdürmekteydi. Alınacak krediyle başka bir ülkeye borç verilmesi siyasi açıdan etik karşılanmazdı. Bundan dolayı Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'a verilecek avansın herhangi bir özel şirket veya işletme tarafından ticari anlaşma esasında verilmesini uygun görmüştü. En uygun işletme EnverPaşa'nın yakın arkadaşı İsmail Hakkı Paşa'nın yöneticisi bulunduğu Osmanlı Şimendiferleri ve Limanları Genel Müdürlüğü görülmüş, anlaşma da Azerbaycan Hükümeti ile bu işletme arasınday apılmıştı. Ayrıca Azerbaycan'ın milli para birimi kabuledilen "azra (kuruş)" ve "azeri (bir Türk lirası=15 azeri)"den oluşan gümüş ve altın paraların da İstanbul'da basılması konusunda Azerbaycan ve Osmanlı Hükümetleri anlaşmıştı (Dış Politika Belgeler, 1998: 135).

Maalesef, Azerbaycan'ın ekonomik gelişmesine yardımcı olacak bu anlaşma siyasi koşullar gereği uygulamaya konulamamıştır. Osmanlı Hükümeti tarafından Azerbaycan'a gönderilen avansın birinci yarısı, Bakû şehrinin tahliyesine denk geldiği için Azerbaycan maliyesine teslim edilememiştir (Budak, 1998:84).

Sonuç itibariyle, İstanbul Konferansı'nın toplanmamasına rağmen İstanbul'a gelen Azerbaycan heyetinin millî emellerini ve niyetlerini açıkladığı önemli bir "süreç" olarak tarihteki yerini almış, başta M,E.Resultzade olmak üzere faaliyetleri İstanbul basınında geniş yer bulmuştu.İmzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti için meşakkatli bir dönemin başlamasına sebep olmakla birlikte, Azerbaycan için de bağımsızlıklarının korunması ve tanınması konusunda umutların İstanbul yerine Paris'te aranmasına meydan verecekti. Azerbaycan Hükümeti'nin 28 Aralık 1918 tarihli kararıyla Paris'e gidecek barış heyeti oluşturulmuş, Topçubaşev'in heyet başkanlığına getirilmesi uygun görülmüştü (Topçubaşev, 1998: 5-6).

1919 yılının başlarından itibaren siyasî koşullar gereği Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a karşı mesafeli davranış ikili görüşmelere de yansımıştı. Azerbaycan temsilcisinin resmî makamlarla görüşmesi bile artık neredeyse zorlaşmış, Osmanlı yetkilileri İtilâf Devletlerini gücendirebilecek herhareketten uzak durmayı yeğlemişlerdi. Paris Barış Heyeti Başkanlığına seçilmesinden sonra, Topçubaşev'in de Olağanüstü Büyükelçi sıfatıyla İstanbul'da faaliyetini sürdürmesi artık imkânsız idi. Azerbaycan heyetinin İstanbul'da kaldığı süre boyunca Topçubaşev, bu görevi formalite gereği sürdürmüştü. Ayrıca Topçubaşev, Azerbaycan Hükümeti'ne şimdilik resmi olarak İstanbul'a temsilci gönderilmesinin bir anlamı olmadığını bir süre daha beklenilmesini tavsiye etmiştir. Avrupa'ya gidecekleri takdirde sekreterlerinden Saffet Bey Melikov'u gayr-i resmi temsilci olarak bırakmayı düşündüğünü de ayrıca bildirmişti (Dış Politika Belgeler,1998, 174). Görüldüğü gibi Topçubaşev, bu devrede Osmanlı ile ilişkilerin sınırlı tutulmasının, İstanbul'un atacağı adıma göre Azerbaycan Hükümeti'nin politikasını belirlemesinin daha uygun olacağını düşünmüştür.

Kaynakça

- Ağayev, Mehman, “Bakü’nün 1918’de Düşman İşgalinden Kurtarılmasının Tarihi Önemi ile İlgili Bazı Değerlendirmeler”, Azerbaycan Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri (9 Ocak 2005), İstanbul, 2005.
- Ağayev, Mehman, Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Arslan, Ali, “I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan’da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan’ın Statüsünün Oluşumu”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.XIV, No: 41, Temmuz 1998, s. 521- 546.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1914-1922), C. III, İstanbul, Remzi Kitapevi,1985.
- Azerbaycan, No:18, 21 Ekim 1918.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik Hesabatlar), C.I, Bakü, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.
- Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920) Vneşnaya Politika (Dokumenti i Materyalı) (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika (Belgeler ve Materyaller), Bakû, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.
- Bal, Halil, Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadeleleri (1914-1918), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Bayraktar, Hilmi, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Bayur, Yusuf, Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, C.III, Kısım 4, Ankara, TTK Yayınları, 1983.
- Budak, Mustafa, “Nuri Paşa’nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu”, Kafkas Araştırmaları, No: 4, 1998.
- Çolak, Mustafa, Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğunun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999.
- Diplomatiçeskiye Besedi A.A.Topçubaşeva ve İstanbul (Topçubaşev’in İstanbul’daki Diplomatik Görüşmeleri), Bakü, Ergün Yayınları, 1994.
- Ermetin, S. Kemal, Anadolu’da ve Azerbaycan’da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım, 1. Baskı, İstanbul, Töre Yayınları, 2003.
- Fethali Han Hoyski Hayat ve Faaliyeti (Sened ve Materyaller) Bakû, Azerbaycan Neşriyatı, 1998.

- Hasanlı, Cemil, Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920), Çev. Aslan Erturun. Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998.
- İkdam, No: 7745, 2 Eylül 1334 (1918); No:7752, 9 Eylül 1334 (1918).
- İmanov, Vügar, Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsili, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003.
- Küçükayhan, Çetin, Osmanlı Basınına Göre Birest-Litovsk'tan Mondros'a Kadar Kafkasya, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları II (1575-1918), Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Resulzade, Mehmet Emin , Azerbaycan Cumhuriyeti(Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdilik Vaziyeti),Haz.,Yavuz Akpınar, İstanbul, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1990.
- Saray, Mehmet, Azerbaycan Türkleri Tarihi, İstanbul, Nesil Yayıncılık, 1993.
- Tanin, No: 34, 26 Ağustos 1334 (1918).
- Topçubaşev, Ali, M., Pisma iz Parija (Paris Mektupları), Haz. V.Guliyev, Bakü, Azereşr, 1998.
- Türk İstiklal Harbi Mondros MütarekesiveTatbikatı-I, Ankara, GenelkurmayBasımevi, 1992.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi – TC. BOA., Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH.KMS) 49-2/26; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 214/11; MV Mazbataları, 217/168; MV Mazbataları, 212/168; Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV), 639/16.
- Yaqublu, Nesiman, Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Ankara, 2015.
- Yeni Gün, No: 24, 28 Eylül 1334 (1918).
- Yeni Kafkasya, No:7(55), 6 Şubat, 1926.
- Yıldırım, Fuat, Birinci Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk-Alman Rekabeti, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Yüceer, Nasır, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996.